

TANZİMAT DÖNEMİNDE RÜŞVET SUÇLARININ KOVUŞTURULMASI: VALİ GİRİTLİZEDE MEHMED PAŞA DAVASI

PROSECUTION OF BRIBERY OFFENCES IN THE TANZİMAT PERIOD: THE CASE OF GOVERNOR GİRİTLİZEDE MEHMED PAŞA

Abdullah SAYDAM*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Aralık 2024
Kabul: 3 Mart 2025

Article Info

Received: December 24, 2024
Accepted: March 3, 2025

Öz

Tanzimat döneminde devlet memurlarının rüşvet almalarının önüne geçmek için hem yasal düzenlemeler hem de böyle fiilleri işleyenlerin cezalandırılmaları bakımından yoğun gayret gösterildiği görülmektedir. Bu tür davranışlarda bulunan ve sonucunda ceza alan şahsiyetlerden biri de Musul Valisi Giritlize Mehmed Paşa idi. Paşa, Balıkesir'in önde gelen hanedanlarından birine mensup olup muhtelif görevlerde bulunduktan sonra Silistre Valisi iken azledilmişti. On yıl kadar kendisine herhangi bir devlet görevi verilmemişti. Tanzimat döneminde vezirliği iade edilerek yeniden valilik görevlerine tayin edildi. Bu kapsamda Aralık 1845'te Musul Valiliği'ne getirildi. Ancak bir yıl kadar sonra görevinden azledildi. Azledilmesinin gerekçesi halka kötü davrandığı, zulüm yaptığı ve rüşvet aldığı yolundaki şikâyetler idi. Hakkında yürütülen kovuşturma neticesinde suçlu bulundu. Bütün rütbeleri ve unvanları geri alınarak bir daha devlet kadrolarında görevlendirilmemek şartıyla üç yıl süreyle Manisa'ya sürgün edildi. Bu çalışmada Mehmed Paşa'nın rüşvetle suçlanması ve yargılanması konusu işlenmektedir. Araştırmanın ana kaynağını döneme ait arşiv belgeleri oluşturmakta olup ihtiyaç nispetinde ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Paşa, Musul, Tanzimat Dönemi, rüşvet suçu, sürgün cezası.

Abstract

During the Tanzimat period, intense efforts were made to prevent bribery of state officials, both in terms of legal regulations and the punishment of those who

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi; Eğitim Fakültesi; Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı; asaydam@erciyes.edu.tr; ORCID: 0000-0003-0882-5421. Kayseri-Türkiye.

committed such acts. Mehmed Pasha, the governor of Mosul, was one of those who committed such acts and was punished. Pasha, who belonged to one of the leading dynasties of Balıkesir, had been dismissed from his position as the Governor of Silistre after serving in various positions. He was not given any state duty for ten years. During the Tanzimat period, he was reinstated as vizier and reappointed as governor. In this context, he was appointed as the governor of Mosul in December 1845. However, he was dismissed about a year later. The reason for his dismissal was the intense complaints that he mistreated the people, persecuted them and took bribes. He was found guilty as a result of the trial. He was stripped of all his ranks and titles and sent into exile in Manisa for three years on the condition that he would not be appointed to public office again. This study focuses on Mehmed Pasha's accusation of bribery and his trial. The main source of the research is the archival documents of the period, but second-hand sources have also been consulted as needed.

Keywords: Mehmed Pasha, Mosul, Tanzimat period, bribery offence, exile sentence.

Giriş

Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yıllık döneminde yaşanan olumsuzluklara dikkat çekilerek bunların düzeltilmesine yönelik girişimlerde bulunulacağı vaat edilmekteydi. Can ve mal güvenliğinin sağlanması, adaletin tesisi, halkın vergi ve askerlikle ilgili mükellefiyetlerinin bir düzene sokulması, yargılamaların alenî şekilde icra edilmesi, rüşvetle mücadele önemli vaatler arasındaydı. Bu vaatler doğrultusunda 1840 yılında çıkarılan Ceza Kanunnamesi'nin beşinci faslı rüşvetle mücadeleye ayrılmıştı. Söz konusu fasılda memurlara geçimlerini sağlayacak miktarda maaş verildiği belirtilmekte, hiç kimsenin rüşvet ve benzeri gayri kanuni yollara sapmaması gerektiği vurgulanmakta, yine de böyle bir yola teşebbüs edilmesi halinde alınan rüşvete el konulacağı, hem rüşvet alanın hem de verenin cezalandırılacağı ifade edilmekteydi. Kanuna göre rüşvet alan memur, görevinden azledilmekle kalmayarak tenzil-i rütbe ile üç sene kürek cezasına çarptırıldıktan başka bir daha devlet kademelerinde istihdam edilmeyecektir. Kanunda rüşvet veren kişinin, bir memurun cebir veya tehdidi sebebiyle böyle bir yola başvurmak mecburiyetinde kalması durumunda cezalandırılmayacağı belirtilmekle birlikte, bu kişilere baskı ve tehditten kurtulduktan sonra derhal daha üst düzeydeki amirlere durumu bildirme sorumluluğu getirilmekteydi.¹

Kanunun bu hususlarda yeterince açık ve sert müeyyideler getirmesine rağmen memurların rüşvet alma eylemi bitmemiş, çeşitli yol ve yöntemlerle böyle davranışlara yönelenler eksik olmamıştı. Bu tür suçların işlendiğine dair hükümete şikâyet ulaştığında ilk aşamada gizli bir tahkikat yapılmakta, isnat

¹ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1985, s. 307.

edilen suçlamaların doğru olduğu kanaati hâsıl olduğunda ilgili memur azledilerek yargılama süreci başlatılmaktaydı.² Tanzimat döneminde rüşvetle mücadele kararı, suçlular hakkında tetkikat ve tahkikatın yapılması, muhakeme süreci ve suçu sabit görülenlere verilen cezaların infazı bakımından Musul Valisi Giritlilazade Mehmed Paşa hakkında yürütülen işlemler dikkat çekici bir misal oluşturmaktadır. Bundan dolayı konu üzerinde çalışılmaya değer bulunmuş olup araştırmanın esas kaynağını döneme ait arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Meselenin iç yüzünü izah etmeye yetecek derecede ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

1. Giritlilazade Mehmed Paşa'nın Musul Valiliği'ne Tayin Edilmesi

Aslen Balıkesirli olan Mehmed Paşa'nın dedelerinden birinin Girit'in Hanya sancağında mütesellimlik yapması sebebiyle aile, Giritlilazadeler (Giridîzadeler) olarak anılmış, babası Süleyman Ağa, Rus seferine katılmayı reddetmesi yüzünden idam edilmişti. Bu sırada bir süre hapiste kalan Mehmed ise firar ederek önce Manisa'daki Karaosmanzadelere sığınmış, bilahare de İstanbul'daki Rüstem Paşa medresesinde öğrenci gibi barınarak izini kaybettirmişti. O, 1828-1829 Savaşı sırasında orduya katılarak gösterdiği yararlıklar üzerine önce mirimiranlık, çok geçmeden de vezaret rütbesi ile Silistre Valiliği'ne tayin edilmişti. Mısır ordusunun İbrahim Paşa kumandasında Filistin-Suriye üzerine yaptığı sefere karşı orduda görevlendirilen vezirler arasında Mehmed Paşa da bulunmaktaydı. Hatta ordunun yenilmesi üzerine azledilen Hüseyin Paşa'dan sonra seraskerlik görevine tayin edilen Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın vazifesinin başına geçeceği zamana kadar bu görevi muvakkaten üstlenmişti. Ancak sonraki

² Bu dönemde rüşvetle mücadele kapsamında bazı tahkikatlar yapılmış, suç işlediği belirlenen kişiler muhtelif şekillerde cezalandırılmışlardır. Özellikle dönemin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan Sadrazam Hüseyin Paşa başta olmak üzere Âkif Paşa ile Nâfiz Paşa'nın yargılanarak suçlu bulunmaları ve muhtelif şekilde cezalandırılmaları bu husustaki kararlılığın gösterilmesi bakımından oldukça önemli idi. Konuya ilişkin yapılan bazı araştırmalar için bk. Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, TTK, Ankara 2013, s.383-399; Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul 2015; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2005, s. 259-280; Abdullah Saydam, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", *Toplumsal Tarih*, 34, 1996, s. 51-57; Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, C.12, S. 5, 2020, s. 2557-2576; Abdullah Saydam, "Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele: Âkif Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, C. 13, S. 1, 2021, s. 165-185; Ebubekir Keklik, "Âkif Paşa'nın Yargılanması: Tanzimat'ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?", *DTCF Dergisi*, C. 61, S. 2, 2021, s. 747-773. Alınan tedbirlere rağmen Tanzimat Fermanı'nın ilanından yirmi yıl sonrasında da rüşvet suçlarının işlenmeye devam ettiği görülmektedir. Buna dair bir araştırma için bk. Özlem Karsandık Yazıcı, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvet ve Yolsuzluk: Diyarbakır Meclis Üyesi Hacı Şeyh Ağa'nın Davası", *Asia Minor Studies*, C. 10, S. 1, 2022, s. 42-53.

süreçte Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerlemesi sebebiyle azledilen kumandanların arasında yer aldı. Rütbesi vezirlikten kapıcıbaşıliğa tenzil edilerek devlet hizmetinden çıkarıldı.³ On yıl kadar süren mazuliyet döneminden sonra Ocak 1844'te mirimiranlık rütbesi verilerek önce Sivas mutasarrıfı oldu. Aynı yılın Kasım ayında ise vezaret rütbesi verilerek yetki alanına Bozok da dâhil edildi.⁴ Burada bir yıl kadar görev yaptıktan sonra Aralık 1845'te Musul Valiliği'ne getirildi.

Musul Valiliği görevinde on yıl süreyle başarılı bir yönetim sergileyen İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa 18 Ocak 1844 tarihinde vefat etmiş,⁵ yerine de Hüdavendigâr Mutasarrıfı Şerif Paşa getirilmişti.⁶ Şerif Paşa görevinde pek de başarılı olamadı. Bilhassa Musul'daki redif askerlerinin yeni teşekkül ettirilmekte olan Arabistan Ordusu'na dâhil edilmesine ilişkin fermanın uygulanması sırasında askerler ile ihtilafa düşmesi Babîâli'yi rahatsız etti.⁷ Bu sebeple Şerif Paşa ile Giritlizade Mehmed Paşa'nın görev yerleri becayiş edildi. Bu sırada Musul eyaleti Musul, İmadiye, Mardin ve Cizre sancaklarından müteşekkil idi.⁸

Mehmed Paşa, 1 Mart 1845 tarihinde Musul'a ulaşarak tayinine ilişkin fermanı geleneksel merasime uygun şekilde eyalette görevli kişiler ile ileri gelenlerin huzurunda okuttu. Görevinin ahalinin işlerini yürütmek, asayiş sağlamaya ve fukarayı korumak olduğunu ilan etti.⁹

Paşa, göreve başlamasından kısa bir süre sonra ilk iş olarak vilayetin asayiş hakkında Sadâret makamına bilgi verdi. 12 Mart 1845 tarihli

³ Zübeyde Güneş Yağcı-Serdar Genç, "XIX. Yüzyılda Balıkesirli Bir Paşa: Giridizâde Mehmed Paşa ve Serveti", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 6, 2009, s. 283-284.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. IV, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1051-1052.

⁵ İ.DH, 84/4237, Lef- 4 (Musul Valisi müteveffa Mehmed Paşa'nın oğlu hâcegândan Osman Nuri Bey'in 9 Muharrem 1260/30 Ocak 1844 tarihli olarak Sadâret makamına gönderdiği yazı).

⁶ A.DVN.MHM, 1/27 (Vefat eden Mehmed Paşa'nın yerine tayin olunan Şerif Paşa gelinceye kadar Musul Kâimmakamlığı'na tayin edilen Dergâh âli Kapıcıbaşılarından Mehmed Ağa'ya yazılan hüküm. Evahir-i Muharrem 1260/11-20 Şubat 1844).

⁷ A.MKT, 15/30.

⁸ C.DH, 262/13051. Mehmed Paşa yeni görevine ilişkin tebligatı aldıktan sonra ilk iş olarak Musul Valiliği'nin kapı kethüdası olan Sarım Bey'in yerine büyük vezirlerin kapı kethüdalığı görevinde bulunan Arif Bey'in getirilmesini iltimas etmişti. Talebi Sadâret tarafından makul bulunmayarak Sarım Bey ile Adana Mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın kapı kethüdası olan Saip Bey'in becayiş yapması uygun görülmüştü. İ.DH, 98/4905. Mehmed Paşa'nın müracaatı ancak iki ay kadar sonra 6 Safer 1261/14 Şubat 1845 tarihinde karara bağlanmış olup genellikle yeni tayin edilen valilerin talepleri istekleri doğrultusunda karşılanırken hükümetin bu tasarrufu oldukça dikkat çekicidir.

⁹ İ.DH, 100/5050, Lef-1 (Mehmed Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 3 Rabiulevvel 1261/12 Mart 1845 tarihli yazı).

yazısında, Musul ahalisinden olup daha önce eşkıyalık yapanların ileri gelenlerinden olan Hacı Salih, Ömer Ağa ve Yusuf Alemdar hakkında şu bilgiler yer almaktadır: Hacı Salih önceleri eşkıyalık yapmış ise de eski günahlarından pişmanlık duyarak epey bir zamandan beri kendi işinde gücünde olup ırz ve edebiyatla oturmaktadır. Bundan sonra da padişahın rızasına ve kanunlara aykırı hal ve harekette bulunmaması sıkıca tembihlenmiştir. Ömer Ağa valilikten bir vesile ile ruhsat alarak gelip tüfenkçibaşı olmuştur. Yunus Alemdar ise eşkıyalıkta herkesten ileride olduğundan ruhsat elde etmeye gerek görmeyerek İngiltere konsolosunun himayesine girdikten sonra Musul sancağının aşiret ağalığı görevine bir şekilde tayin edilmeyi başarmıştı. Özellikle Arap ve Kürt aşiret beylerini İngiliz konsolosu ile görüştürerek adeta İngiltere devleti himayesine sokmuştu.¹⁰ Bu şahıs halkı baskı altına alarak dilediği gibi hareket edip envai çeşit zulüm ve irtikâp yapmaya devam etmektedir.¹¹

Mehmed Paşa'nın emriyle Ömer Ağa ile Yusuf Alemdar din ve devlete ihanet ettikleri gerekçesiyle hapsedildiler. Fakat Yunus Alemdar bir gece firar etti. Onun yakalanmasına önem verildiğinden diğer eşkıyanın tedricen ele geçirilmeleri münasip görüldü. Yusuf Alemdar kısa süre sonra yakalanarak idam edildi.¹²

Musul'da İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında sağlanan asayiş, Şerif Paşa'nın görevde bulunduğu sırada yeniden bozulmuştu. Bundan dolayı Mehmed Paşa bu tür olayları bastırmaya ve önlemeye büyük önem verdi. Gösterdiği sert tutum ve davranış kısa sürede asayişin yeniden sağlanmasında etkili oldu. Bu durum genel olarak ahali tarafından memnuniyetle karşılandı. Nitekim Musul'da ikamet eden âlimler, sâlihler, seyyitler, imam ve hatipler, tüccarlar, esnaf ileri gelenleri ve muhtarlardan oluşan bir heyet, şükranlarını

¹⁰ Bu yıllarda ecnebi temsilciler Osmanlı vatandaşı gayrimüslimleri, hatta Müslümanları tahrik ederek hükümlerlik haklarını zedelemekten kaçınmamaktaydılar. Örnekler için bk. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago and London 1968, s. 41-68; Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten*, S. 213, 1991, s. 359-370; Abdullah Saydam, "Düvel-i Muazzama'nın Müdahalesi Altında Eyalet Yönetmek", *OTAM*, S. 54, 2023, s. 153-192.

¹¹ İ.DH, 100/5050, Lef-2 (Mehmed Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 3 Rabiülevvel 1261/12 Mart 1845 tarihli yazı). Bu yazısı üzerine Babiâli'den Mehmed Paşa'ya yaptıklarından memnuniyet duyulduğunu belirten cevap yazılmıştı. İ.DH, 100/5050, Lef-3 (Tarihsiz. Arz tezkeresi ve irade).

¹² İ.DH, 100/5050, Lef-2, 3. Musul Meclisi'nin bir mazbatasında Yusuf Alemdar'ın 1 Rabiülevvel 1261/10 Mart 1845 tarihinde, yani Paşa'nın Musul'a vardığı gün idam edildiği yazılı ise de mazbatanın üzerindeki isim listesine ilişkin şerhte adı geçen şahsın Paşa'nın Musul'a teşriflerinin dördüncü günü idam edildiği yazılıdır. C.DH, 288/14393, Lef-3.

arz ettikleri bir mahzarı mahkeme marifetiyle Valilik üzerinden İstanbul'a gönderdiler. Mahzarda yer alan bilgiler ve ifadeler şu şekilde özetlenebilir: Giritlize Mehmed Paşa, Musul'a vardığı günden beri eşkıyanın mazarratını bertaraf etmek, aşiretleri nizam ve intizam altına almak, sarp dağları kötülerden temizlemek ve daima ahalinin refahını sağlamak ile meşgul olmaktadır. Hatta eski vali olan İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında isyan edip sonrasında firar eden eşkıyanın kılıç artığı olan bazı reziller, daha sonra ecnebler vasıtasıyla kimseden izin almadan Musul'a dâhil olmaya fırsat bulup alenen Yeniçerilik iddiasında ısrar ile uygunsuz hareketlere girişmişler idi. Böyle şahıslar, İslâm gayretini nefislerinin istek ve arzularına feda ederek başka devletlere iltihak edip mülkün ve milletin fesada düşmesine, ahalinin ve reayanın taciz edilmesine ve fukaranın soyulmasına sebebiyet vermişlerdir. Vali sayesinde şimdi böylelerinin cümlesi yakalanarak kimisi eyaletteki münasip mahallere sürgün edilmiş, kimisi ise hapsedilmekle cezalandırılmışlardır. Böylelikle Musul dâhilî ve haricî eşkıya ve asi zümrelerden temizlenmiş olup aynı doğrultuda çalışmalara devam edilmektedir. Paşa'nın gayretleri sayesinde menfaatlerini devam ettirmek maksadıyla ecneblere tâbi olmaya çalışan, bu uğurda garazkârlık ve fesatlık peşinde koşan yerli reayanın sefillerinin cümlesi edeplerini takınmışlardır. Halen eyalet bünyesinde dikkat çekebilecek herhangi bir olumsuzluk bulunmamaktadır. Gerçi muhtelif insanî tabiata sahip olmak dolayısıyla her zaman fesat ve uygunsuzluk yapanların eksik olmadığı bilinmekte ise de ortaya konulan gayret ve fedakârlık sayesinde asayiş berkemâldir. Mehmed Paşa, maruz kaldıkları mezalim sebebiyle şuraya buraya dağılan ahaliden kimisinin vergisini kendisi ödeyerek, kimisininkini münasip müddet ertelemek suretiyle harabe olan mahallerin imarına da çaba göstermektedir.¹³

İstanbul'a iletilen bu ve benzeri haberler, Mehmed Paşa hakkında olumlu kanaat oluşmasını sağladı. Kendisine gönderilen bir hükümde; Musul eyaletinde yaşayan bütün ahalinin mezalimden korunmasında, şehir ve kalelerin muhafaza ve takviye edilmesinde, bağlı sancakların iyi idaresinde, aşiretlerin itaat altına alınmasında gösterilen dikkat ve gayretin övgüye mazhar olduğu belirtildi. Ayrıca müstakilen Bağdat Valiliği görevinde

¹³ İ.DH, 103/5207, Lef- 2 (Evail-i Rabiulahir 1261/9-18 Nisan 1245 tarihli mahzar. Seksen kişi tarafından mühürlenmiştir). Lef- 1 (Musul ileri gelenleri tarafından Mehmed Paşa'nın idaresinden duyulan memnuniyeti belirten mahzarın takdim edildiğini ifade eden Evail-i Rabiulahir 1261/9-18 Nisan 1245 tarihli ilam). Bilgiler hükümet tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştı. İ.DH, 103/5207, Lef- 3 (Tarihsiz. Arkada: 24 Cemaziyelevvel 1261/31 Mayıs 1845 tarihi kayıtlıdır). Hatta bundan dolayı Paşa'nın kethüdası olan Bekir Paşa'ya mirimirlanlık rütbesi verilmişti. C.DH, 36/1754 (Bekir Paşa'ya yazılan 29 Recep 1261/3 Ağustos 1845 tarihli hüküm).

bulunan Hacı Mehmed Necib Paşa ile muhabereden geri kalmayarak her zaman tavsiyelerine göre davranması öğütlendi.¹⁴

2. Mehmed Paşa'nın Rüşvet Almak ve Zulüm Yapmakla Suçlanması

Hükümetin Mehmed Paşa'nın bildirdiği icraatlardan memnun olduğu bu sıralarda bir taraftan da bölgeden bazı olumsuz haberler gelmekteydi. Vali ile adamlarının ahaliye zulüm yaptıkları haksız yere vergi aldıkları ve rüşvet gibi suçları işledikleri; bu tür mezalimden dolayı köy ve kasaba ahalisinin başka yerlere gittikleri yolunda ciddiye alınması gereken bilgiler çeşitli kanallardan merkeze ulaşmaktaydı. Bilhassa Musul'daki İngiliz ve Fransız konsoloslarının kendi sefâretlerine gönderip onların da Babıâli'ye aktardıkları bilgiler dikkat çekmekteydi. Sadâret makamı ile Seraskerlik arasında yapılan istişareler neticesinde, iddiaların gerçekliğini gizlice araştırıp raporlama görevi Anadolu Ordusu Müşiri Bekir Rüstem Paşa'ya verildi.¹⁵ Tahkikatın, Anadolu Ordusu'nda görevli üst düzey kumandanlardan dirayetli bir zat tarafından kimseye duyurulmadan, işin içerisine garaz ve husumet katılmadan hakkaniyete uygun ve teferruatlı şekilde yapılması özellikle emredildi. Bunun üzerine Rüstem Paşa, Miralay Mustafa Şükrü Bey'e görevinin kapsamını ayrıntılı şekilde izah ederek Musul'a gönderdi. Mustafa Bey'in resmî görevi, ordunun ihtiyacı olan atların Musul ve çevresinden satın alınıp nakledilmesi konusundaki imkânların araştırılması olarak ilan edildi. Mehmed Paşa'ya gönderilen yazıda Mustafa Bey'e mümkün olan bütün yardımların yapılması emredildi.¹⁶

Miralay Mustafa Bey'in vazifesinden Mehmed Paşa'nın şüphelendiği anlaşılmaktadır. O, Rüstem Paşa'ya yazdığı yazılarda, bölgede ordunun at ihtiyacını sağlayacak imkânın olmadığını, yalnızca Paşa'nın şahsına hediye olmak üzere iki at gönderdiğini belirtti. Musul'daki taburların tanzimi ve levazımatının ikmalini sağlamak için neler yaptığını anlatma ihtiyacını hissetti. Ayrıca kethüdası Bekir Paşa'nın konsoloslar ile iyi ilişkiler kurmaya

¹⁴ C.DH, 262/13051 (Evail-i Şevval 1261/3-12 Ekim 1845 başlarında Musul Valisi Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm). Mehmed Necib Paşa'nın ismi hükümde açıkça bu şekilde yazılmış iken M. Süreyya, 1996, IV, s.1246'da "Necib Mehmed Paşa" olarak kaydedilmiştir.

¹⁵ Tahkikatın bir ordu mensubuna verilmesi tesadüfî bir tercih değildi. Bu yıllarda mülkî idareciler tarafından rüşvet, irtikâp, yolsuzluk, zulüm gibi uygunsuz ve kanunsuz fiillerin merkeze bildirilmesi konusunda kumandanların daha duyarlı ve tarafsız oldukları yolunda genel bir kabul vardı. Hatta birkaç yıl sonra böyle olayların duyulması ve görülmesi halinde Seraskerlik makamı araçlığıyla Sadâret makamının bilgilendirilmesine dair ordu müşirlerine emirnameler gönderilmisti. Nitekim Kars, Diyarbekir ve Cizre kâimmakamları hakkındaki tahkikat ve muhakeme işlemlerinin başlatılmasında Anadolu Ordusu'nun kumandanı olan Reşid Paşa'nın raporları etkili olmuştu. İ.MVL, 139/3842.

¹⁶ İ.MVL, 72/1364, Lef-5 (Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'nın 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845 tarihli olarak Seraskerlik makamına yazdığı yazı).

muvaffak olamaması ve hakkında bazı zulümler yaptığına ilişkin iddiaları işitmesi üzerine azledip İstanbul'a gönderdiğini, yine benzer hareketlerine dair haberler aldığı Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa'yı azlederek yerine daha münasibi bulununcaya kadar muvakkaten Hacı Kâmil Efendi'yi tayin ettiğini bildirdi.¹⁷

Miralay Mustafa Bey, Musul'da mahallî hanedandan Şerif Bey, tüccardan Mehmed Ağa, Arabî Kâtibi Mehmed Efendi, Faris Ağa ve Kasım Ağa, Mardinli Çubukçu Yusuf Ağa ve Hacı Mehmedzade Hacı Ali Ağa, Bismilli Yusuf ve Murad, Zaholu Divani ve diğer bazı kimselerle gizlice görüştü. Elde ettiği bilgilere göre Musul ve civarındaki insanlardan rüşvet olarak toplam 813.700 kuruş, Aneze, Kiki, Milli, Ömeranlı ve Sincar dağı tarafındaki aşiretlerden de en az 23.500 baş koyun alınmıştı. Ayrıca muhtelif miktarda eşek, katır, at ve deve alındığı rivayet olunmuştu. Aşâr vergisi tahsil edilirken bereketli geçen bir senenin sonunda meselâ yüz kile hasılat olmuş ise, ertesi sene kıtlık sebebiyle daha az mahsul alınmış olsa bile yüz kile üzerinden vergi alınmış, bazı köylerde ürünün otuz kile olduğu aşikâr iken seksen kile olarak hesaplanmış, ürünün ambara teslimi sırasında da üçer - beşer kile noksan geldiği iddia edilerek ilave tahsilat sağlanmıştı. Bu zulümlerden dolayı Musul civarındaki köylerde yerleşik halde bulunan ve dört yüz haneyi aşkın nüfusa sahip olan Seyyidani aşireti ile tahminen sekiz yüz haneden oluşan Ceyş aşireti yurtlarını terk ederek çoğunlukla Cizre'ye gitmişlerdi.¹⁸

Rüstem Paşa'ya göre yapılan yolsuzlukların aslî sorumluları Kethüda Bekir Paşa, Divân Kâtibi Şükür Efendi ile Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa gibi şahıslar idi. O, Seraskerlik makamına gönderdiği yazıda; ahalinin mezalimden korunması vazifesi iken Mehmed Paşa'nın buna yönelik gayret göstermediğini, uygunsuz şahıslara sınırsız güven duyarak mezalim yapılmasına ortam hazırladığını, Bekir Paşa ile Mahmud Ağa'yı azletmekle esasen hakkındaki iddiaları zımnen itiraf ettiğini, adı geçen şahısların da rüşvet ve irtikâp suçunu işleyerek valinin namusunu korumayıp kendisine hainlik yaptıklarını belirtmişti.¹⁹

¹⁷ İ.MVL, 72/1364, Lef- 2, 3 (Musul Valisi Mehmed Paşa'nın Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'ya gönderdiği 19 Şevval 1261/21 Ekim 1845 tarihli iki ayrı yazısı).

¹⁸ İ.MVL, 72/1364, Lef-4 (Miralay Mustafa Şükrü Bey'in hazırladığı 3 Zilkade 1261/3 Kasım 1845 tarihli defter. Defterde kimden kaç kuruş alındığı tek tek kayıtlıdır).

¹⁹ İ.MVL, 72/1364, Lef-5 (Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'nın 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845 tarihli olarak Seraskerlik makamına yazdığı yazı). Fransa Sefâreti tarafından Babiâli'ye gönderilen bir yazıda; Musul eyaletinin bir müddetten beri en ziyade teessüf olunacak surette mezalime ve belaya maruz kaldığı, İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa ile Şerif Paşa'nın idareleri zamanında görülen zaafın Giritlizade Mehmed Paşa idaresinde daha da tırmandığı, valinin ne yaparsa yapsın kendisine müdahale edilmeyeceği görüşünde olduğu, konsolosun bu

Rüstem Paşa'nın yazısıyla birlikte Mustafa Bey tarafından yapılan tahkikatın muhtevasının yer aldığı defter, Sadâret makamı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi.²⁰ Meseleyi ayrıntılı olarak müzakere eden Meclis-i Vâlâ'nın hazırlamış olduğu mazbatada şu hususlara yer verilmektedir: Musul Valisi Mehmed Paşa'nın nizama ve kanuna aykırı olarak gerçekleştirdiği kötü idaresi, yaptığı zulüm ve bazı kişilerden aldığı rüşvete dair yapılan şikâyetlerin hakikat olduğu ortaya çıkmıştır. Gerçi bu sırada Musul eyaleti henüz Tanzimat'ın uygulandığı eyaletlerden değil idiyse de, adaletin gereği olarak böyle hareketler Osmanlı Devleti'nin bütün memleketlerinde yasaklanmıştı. Bu tür tutum ve davranışlar, tebaanın refahını ve memleketlerin mamuriyetini engelleyen çirkin ve kötü hallerdir. Böyle uygunsuz ve kanunsuz eylemlerin vukua getirilmemesi konusunda Padişah ve Babîâli tarafından defalarca kat'i fermanlar ve emirnameler gönderilmişti. Mehmed Paşa'ya da hususi tembihnameler gönderilmiş iken bu tür tahrip edici usullerden geri durmaması memuriyetin ve sadakatin icaplarına aykırı bulunmuştur. Her ne kadar Mehmed Paşa, kethüdasıyla Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa'yı görevlerinden uzaklaştırmış ise de bunların uygunsuzluklarını zamanında engellememesi ve bilhassa Mardin'e kâimmakam olarak tayin edilen Kâmil Efendi'nin de sağlam adam olmaması dikkate alındığında, yapılanlara göz yummasının ve müsamaha göstermesinin şahsî menfaat elde etmek arzusundan doğmuş olması muhtemeldir. Bu bakımdan adı geçen şahısların azilleri ve değiştirilmeleri işe yaramayacaktır. Paşa'nın mahsus menfaat elde etmek maksadıyla memurların ahaliye yaptıkları zulümlere karşı müsamahası eskisi gibi devam edecektir. Rivayet olunan suçlamaların hepsine bütünüyle hakikat nazarıyla bakılamaz ise de, bir müddetten beri çeşitli mahallerden duyulan rivayetlere göre Mehmed Paşa'nın ekser havalide ahaliye yaptığı mezalim devam etmektedir. Bu aşamada kendisine tembihat yapılması pek de etkili olmayacaktır. Paşa'nın bu hâlde Musul'da bırakılması da maslahata uygun olmayacağından azledilmesi ve uygun bir mahalde ikamet etmesi münasip görünmektedir. Musul eyaleti itina gösterilmesi gerekli yerlerden olduğundan dolayı âkil, mutedil ve gayretli bir zat vali olarak tayin edilmelidir. Yeni tayin olunacak vali marifetiyle lazım gelen bütün tetkikat ve tahkikatın icrası, iddiaların sahih olduğunun ortaya çıkması durumunda faillerin kanunname ahkâmına uygun şekilde muhakeme edilmesi, suçun sübut bulması halinde emsaline ibret olacak şekilde cezalandırılması lüzumlu görülmektedir. Elbette yargılamanın beraat ile

bakış açısını engellemeye çalışmasına rağmen başaramadığı, dört kişinin gece idam edildiği, yüz kadar köyün ahalisinin Bedirhan Bey'in arazisine gittiği, her nevi sanayi ve ticaretin büsbütün zayı olduğu, bütün fenalıkların Kethüda Bekir Paşa, hâkim ve aşiretler ağası Hacı Süleyman Ağa'dan kaynaklandığı iddia edilmekteydi. İ.MVL, 77/1498, Lef- 1.

²⁰ İ.MVL, 72/1364, Lef- 1 (Seraskerlik makamından Sadâret makamına yazılan tarihsiz yazı).

neticelenmesi durumunda da Paşa'ya lâıyk olan muamelenin yapılması icap etmektedir.²¹

Meclis-i Vâlâ'nın bu mazbatası 23 Kasım 1845 tarihinde toplanan Meclis-i Umumi'de müzakere edilerek varılan sonuçların isabetli bulunduğuna karar verildi. Bunun üzerine Meclis-i Hass-ı Vükela toplanarak Musul Valiliği'ne eski Belgrat Muhafızı olup yakın zamanda Niş Valiliği'ne tayin edilen Çerkes Hafız Mehmed Paşa'nın getirilmesini uygun buldu. Bu tercihte Hafız Mehmed Paşa'nın bölgenin ahvaline vakıf olması, dirayetli, cerbezeli ve gayretli bulunması, Cizre çevresinde etkili olan Bedirhan Bey ile diğer Kürt beylerinin kendisine emniyet etmesi gibi gerekçeler dikkate alındı. Bu sırada Hafız Paşa, Niş'e doğru yolculuk yapmaktaydı. İstanbul'dan gönderilen fermanda, güvendiği birini Niş'e kâimmakam tayin edip Musul'a gitmek üzere süratle İstanbul'a dönmesi emredildi.²² Mehmed Paşa'nın, halefinin varışına kadar Musul'da kalması uygun görülmediğinden şimdilik Balıkesir'e bağlı Halalca köyündeki çiftliğinde ikamet etmesi kararlaştırıldı.²³

Hafız Mehmed Paşa'nın Niş yolundan dönerek İstanbul'a gelmesi ve buradan da Musul'a ulaşması bir hayli zaman alacaktı. Bu husus dikkate alınarak onun varışına kadar Anadolu Ordusu'nda görevli Ferik İsmail Paşa'nın muvakkaten Musul Kâimmakamı olarak tayinine karar verildi. Böyle bir tercihte bulunulmasının sebebi İsmail Paşa'nın bölgeyi tanınması, dirayetli ve dürüst bir şahsiyet olması, Bedirhan Bey'in de kendisine güvenmesi idi. Hükümetin aldığı kararlar arasında; Rüstem Paşa tarafından gönderilen defterin bir nüshasının münasip bir mübaşir ile Musul'a gönderilmesi, soruşturma ve yargılamanın Kâimmakam İsmail Paşa ve İstanbul'dan yollanacak mahsus memur marifetiyle icra edilmesi, muhakemenin garazsız ve husumetsiz olarak icrasının herkese tebliğ edilmesi, Mehmed Paşa'nın Musul'da bulunması sakıncalı olacağından yapılacak muhakemede sorulacak sorulara cevap verebilecek derecede bilgi sahibi olan bir adamını vekil olarak orada bırakması, Hafız Mehmed Paşa'nın sürekli bilgilendirilmesi gibi hususlar da vardı.²⁴ Ancak Hafız Mehmed Paşa, İstanbul'a geldiğinde,

²¹ İ.MVL, 72/1364, Lef-6 (Meclis-i Vâlâ 23 Zilkade 1261/23 Kasım 1845 tarihli mazbatası).

²² İ.MVL, 72/1364, Lef- 7 (Arz tezkeresi ve irade üzerinde tarih yer almamaktadır). C.DH, 232/11580'de tayin işleminin 2 Zilhicce 1261 tarihli irade ile gerçekleştirildiği ifade olunmaktadır. Tayin haberi *Takvimi-i Vekayi*, S.295 (24 Zilhicce 1261/24 Aralık 1845), s.3'te yayımlanmıştır. Niş Valiliği'ne de eski Selanik Müşiri olup o sırada İstanbul'da bulunan Vâsıf Paşa getirilmişti. Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, C. VIII, nâşir: Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası Yayınları, İstanbul 1328, s.75.

²³ Güneş Yağcı-Genç, 2009, s. 285.

²⁴ İ.MVL, 72/1371, Belge no: 1 (Meclis-i Vâlâ'nın 29 Zilkade 1261/29 Kasım 1845 tarihli mazbatası), Belge no:2 (Hem arz tezkeresi hem de irade tarihsizdir. Arkada 5 Zilhicce 1261/5

İstanbul, Üsküdar, Boğaziçi ile diğer bazı mevkilerin muhafazasından sorumlu olmak üzere yeni teşekkül ettirilen Zaptiye Müşirliği'ne 19 Ocak 1846 tarihinde atanmış, iki gün sonra da Sadrazam'ın huzurunda görevi kendisine tebliğ edilmişti. Bu sefer Musul Valiliği'ne Bolu Mutasarrıfı Mehmed Tayyar Paşa vezirlik rütbesi ile tayin edilmiş oldu.²⁵ Ancak Tayyar Paşa bu vazifede fazla kalamayarak Mardin'e yaptığı bir iş ziyareti sırasında vefat etti. Bunun üzerine valiliğe Sivas Valisi Esad Paşa getirildi.²⁶

Muhâkeme sürecinin adalete ve hakkaniyete uygun biçimde gerçekleşmesini sağlamak maksadıyla dirayetli ve dürüst bir şahsiyet olarak tanımlanan divan-ı hümayûn hâcegânının seçkinlerinden olan Şâkir Bey "mahsus memur" olarak görevlendirildi. Tayin fermanında bütün görevlilerin Şâkir Bey'e yardımcı ve destek olmaları gerektiği vurgulandı. Ayrıca, "Şâkir Bey'in bu vechile irsâl ve izâmından murâd-ı hakikim mücerred kâffe-i ahâli ve reâyânın her türlü taadiyâtta vikâyeleriyle istikmâl-i asâyîş ve huzurları kaziyesine mebnî idüğü..." belirtilerek hakkaniyete mugayir hal ve hareketin meydana getirilmemesine dikkat edilmesi emredildi.²⁷ Böylelikle Musul'daki tahkikat, kovuşturma ve yargılama işlemleri İsmail Paşa'nın gözetim ve denetiminde olmak üzere Şâkir Efendi tarafından yürütüldü.

Öte yandan hukuken rüşvet verenlerin tehditten veya baskıdan kurtulmalarından sonra verdikleri şeyleri geri almak üzere dava açma hakları olduğundan dolayı²⁸ Mehmed Paşa'nın azledilmesi üzerine kendisine para ve hayvan verenler bunları geri almak için harekete geçtiler. Böyle bir durumla karşılaşabileceğini önceden hisseden Mehmed Paşa ise gelir ve gider defterlerini İstanbul'a göndermiş, soranlara da bu şekilde beyanda bulunmuştu. Hatta Paşa, Diyarbekir'e vardığı sırada Mardin sancağından gelen kırk - elli kişi Diyarbekir Meclisi'ne arzuhal vererek alacaklarını talep etmişlerdi. Mehmed Paşa burada da aynı cevabı vermişti. Bunun üzerine şikâyetçilerden bazıları İstanbul'a gitme kararı aldılar. Ancak bu sırada Şâkir

Aralık 11845 tarihi yazılıdır). İsmail Paşa'ya kâimmakamlık görevi Evail-i Zilhicce 1261/1-10 Aralık 1845 bir hükümle tebliğ edilmişti. C.DH, 263/13114.

²⁵ A.DVN.MHM, 2/37; C.DH, 232/11599; A.Lütfi, 1328, VIII, s. 88; M. Süreyya, 1996, II, s. 557. M. Süreyya eserinde Paşa'nın adını Tayyar Mehmed olarak zikretmektedir. V, s. 1626. Bu tayinler *Takvim-i Vekayi*, S. 297 (11 Safer 1262/8 Şubat 1846), s. 3-4'te haberleştirilmiştir.

²⁶ İ.DH, 131/6733, Belge no: 13. (Arz tezkeresi. 17 Zilhicce 1262/6 Aralık 1846. İrade. 18 Zilhicce 1262/7 Aralık 1846). İradenin tarihi 18 Zilhicce olmasına rağmen Esad Paşa'ya tebliğ edilen hükümde tayinin 20 Zilhicce 1262 (9 Aralık 1846)'den geçerli olduğu kayıtlıdır. A.DVN.MHM, 3/46. Ayrıca bk. *Takvim-i Vekayi*, S.313 (29 Zilhicce 1262/18 Aralık 1846), S. 1-2; A.Lütfi, 1328, s. 136-137.

²⁷ C.ADL, 90/5392.

²⁸ Rüşvet veren kimsenin dava açma hakkı için bk. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1985, s. 213-214.

Bey'in şehre ulaşması üzerine kendisiyle görüşerek durumlarını ve taleplerini anlattılar. Şâkir Bey, muhakemenin Musul'da gerçekleştirileceğini, adaletin ve hakkaniyetin gereğinin yapılacağını belirterek davacıların geri dönmelerini sağladı.²⁹

Musul'daki yargılama işlemine ilişkin olarak Kâimmakam İsmail Paşa ile diğer ileri gelenlere hitaben gönderilen fermanla; bütün tebaanın her türlü mezalimden korunmasının memurların aslî vazifeleri olduğu, kanunsuz ve adaletsiz her türlü fiilin kesin surette yasaklandığını herkesin bildiği, bu hususların memleketin dört bir köşesine defalarca tebliğ edildiği hatırlatıldı. Buna rağmen Mehmed Paşa ile adamlarının kanunlara ve Padişah'ın rızasına aykırı olarak ahali ve reaya hakkında müteaddit zulüm, irtikâp ve rüşvet almak gibi uygunsuzluklara cüret ettiklerinin tespit edildiği belirtilerek adaletin tecellisi için gereğinin yerine getirilmesi emredildi.³⁰

3. Mehmed Paşa'nın Muhakemesi

Mehmed Paşa ile adamlarının yaptıkları iddia edilen mezalim ve aldıkları rüşvete dair yargılama işlemi iki aşamalı olarak yürütüldü. Olay mahalli olarak Musul'da Vilayet Meclisi marifetiyle davacıların ifadeleri ile suçlamalara ilişkin resmî evrak üzerinde araştırma yapılırken, İstanbul'da da Meclis-i Vâlâ marifetiyle buraya ulaşan evrak ve defterler üzerinden soruşturma yürütüldü. Mehmed Paşa hem Musul'daki hem de İstanbul'daki muhakemelerde hazır bulundurulmadı. Musul'da kendisini kethüdası Osman Efendi, Meclis-i Vâlâ'da da önceki kethüdası olan Bekir Paşa vekâleten temsil etti.

Musul'daki muhakeme sürecinde ilk aşamalarda normal yargılama işlemlerinde karşılaşılmayan bazı zorluklar ortaya çıktı. Mehmed Paşa herhangi bir muhakemenin söz konusu olmayacağını beyan ederek bütün gelir-gider defterlerini İstanbul'a göndermişti. Vekil olarak bıraktığı Osman Efendi'nin de pek çok hususta malumatı olmadığı görüldü. Meselâ Mehmed Paşa vekiline, alınan paranın bir kısmının İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında asayiş bozmayacaklarına dair taahhütte bulunan ama buna uygun davranmayan Musul ve Mardin ahalisinden alınan nezir senedi bedeli olduğunu

²⁹ İ.MVL, 77/1498, Lef-10 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile mahsus memur Mustafa Şakir tarafından Meclis-i Vâlâ Riyaseti'ne müştereken gönderilen 11 Rabiulevvel 1262/9 Mart tarihli yazı).

³⁰ C.ADL, 90/5392 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile vilayet erkânına yazılan Evahir-i Zilhicce 1261/21-29 Aralık 1845 tarihli hüküm). Mehmed Paşa hakkında tahkikatın yapılması Musul'da memnuniyetle karşılanmıştı. İ.MVL, 77/1498, Lef-5, 8, 9. Fransa'nın Musul'daki konsolosu, Şâkir Bey'in tahkikatı iyi niyetle icra etmesine karşılık Mehmed Paşa'nın suç ortağı olan kadı ile diğer iki şahsın hile ve fesat ile işini yapmasına engel olduklarını, gasp edilen emval ve eşyanın söylenmemesi için herkesi korkuttuklarını iddia etmekteydi. İ.MVL, 77/1498, Lef-4.

belirtmişti.³¹ Ancak defterlerin olmaması sebebiyle neyin gerçek anlamda hazine varidatı neyin rüşvet olduğunu belirlemekte zorluk çekilmekteydi. Ayrıca rüşvet olarak alınan koyun, deve, at gibi hayvanlar ekseriyetle göçebe aşiretlere ait olup bunlar da muhtelif yerlere dağılmışlardı. Bunların Musul'a celplerinin kolay olmayacağı anlaşılmaktaydı. Bu yüzden ilk aşamada rüşvet olarak verilen paraların tamamını layıkıyla ortaya çıkarmanın imkânsızlığı fark edildi. Böylelikle muhakeme süreci, daha önce Miralay Mustafa Bey tarafından yapılan gizli araştırmanın sonuçlarının yer aldığı ve Şâkir Bey ile Musul'a gönderilen defterdeki iddialar esas alınarak yürütüldü.³²

Mehmed Paşa ile adamlarının fazla vergi, rüşvet, hilat bahası gibi adlarla aldıkları bütün para ve eşya sahipleri mahkemede hazır bulunduruldu. Dava konuları, suçlamalar, iddia sahiplerinin beyanları, ispatlayıcı deliller ve şahitler Musul Meclisi tarafından tek tek incelemeye tabi tutuldu. Daha sonra rüşvet verenlerin isimleri ve verilen meblağların yazıldığı yeni bir defter hazırlandı. Bu defterin başında İstanbul'dan gönderilen defterde yazılı olan her şeyin; "cümle muvâcehesinde gadr ve himâyeden âri ve garaz ve nefsanîyetten berî olarak yegân yegân istintâk ve muhâkeme-i icâbiyeleri bil-

³¹ Osmanlı Devleti'nde suç önlemek maksadıyla nezre kesme usulü sıklıkla uygulanmaktaydı. Usul şöyle idi: Nezre bağlama için şer'i hüccetin tanzimi gerekmekteydi. Devletin temsilcisi olan paşa / kumandan / voyvoda ile halkın temsilcileri kadı huzurunda, şekavette bulunmak, aralarından çıkan eşkıyayı kolluk kuvvetlerine teslim etmek, vergileri zamanında ve tam olarak ödemek gibi şartları kabul etmekte, taahhütlerini yerine getirmemeleri halinde belirlenen miktarda nezir akçesini hazineye veya hüccette ifade edilen tarafa ödeyeceklerini kabul etmekteydiler. Meselâ 1834'te İspir'de halka zulmedip daha sonra Lazistan tarafında firar eden Memioğulları Sadullah ile Kör Osman'ın kazaya sokulmamasının sorumluluğu halka yüklenerek aksi durumda 50.000 kuruş nezir ödenmesi şart koşulmuştu. HAT, 446/22291, 461/22617-B. Şeyh Hasanlu ve Dersimli aşiretine mensup eşkıyadan şikâyetçi olan Ovacık, Kuruçay, Kiğı ve Kuzican köyleri ahalisinin mücadeleye destek olmalarını sağlamak maksadıyla eşkıyayı köylerine sokmayacaklarına taahhüt ettirilerek 15.000 kuruş nezre bağlanmışlardı. İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara 2011, s. 121. Nezir uygulamasının hukukî yönü ve çeşitli alanlardaki uygulamaları için bk. Ekrem Akman, *Kolektif Bilincin Dinsel Referansları, Osmanlı Devleti'nde Toplum Düzeni Kasem-Nezir-Kefalet*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 83-162; Işık Tamdoğan, "Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurovası'nda Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler", çev. Deniz Kucur, *Kebikeç*, S. 21, 2006, s. 135-146; Özen Tok, "XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, C. 1, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2008, s. 203-214; Cemal Çetin, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, 2015, s. 287-310; Mustafa Melih Kayar, *Governance and Social Control in the Ottoman Empire: Nezir*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

³² İ.MVL, 77/1498, Lef-10 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile mahsus memur Mustafa Şâkir tarafından Meclis-i Vâlâ Riyaseti'ne müştereken gönderilen 11 Rabiulevvel 1262/9 Mart 1846 tarihli yazı).

icrâ tebeyyün eden mebâliğ ve sâirenin ve ne sebep isnâdıyla ahz olunduğu”nun kaydedildiği belirtilmektedir. Listenin sonunda verilen yeküne göre İstanbul’dan gönderilen defterde yer alan ve muhakeme neticesinde sübuta eren meblağ 486.015 kuruştur. Muhakemenin yürütüldüğünün duyulması üzerine yapılan ilave şikâyet ve tetkikat sonucunda da Mehmed Paşa’nın kendi hazinesine 337.697, Kethüda Bekir Paşa’ya 33.448, Divan Kâtibi’ne 6.200, Kavasbaşı’na 3.135 kuruş olmak üzere toplam 381.480 kuruşluk ayrıca kanunsuz ödeme yapıldığı ortaya çıktı. Böylelikle genel toplama bakıldığında Mehmed Paşa’nın görev süresi boyunca halktan haksız yere toplanan meblağın 867.495 kuruşa ulaştığı tespit edilmişti. Konuya ilişkin Musul Meclisi tarafından hazırlanan mazbatada belirtildiğine göre; civar kazalar ile aşiretler nezdinde de tahkikata teşebbüs edilmiş ise de böyle yerlerden tahsilat yapan memurlar Mehmed Paşa ile birlikte İstanbul’a gittiklerinden ve bu memurların Musul’a gönderilmesi yolundaki talebin Paşa tarafından reddedilmiş olmasından dolayı bazı rüşvet iddialarının sahilliği tespit edilememişti. Ayrıca Arap ve Kürt aşiretlerine konuya ilişkin fermanın içeriği izah edilmesine rağmen kimsenin davacı olmadığı bilgisine de yer verilmişti. Mazbataya göre Meclis, iddia edilen suçlara ilişkin olarak defterde yazılı olan keyfiyetlerin tamamının hakkaniyet üzere sübuta erdiği kanaatine varmıştır.³³

Mehmed Paşa’ya yönelik mezalim ithamları kapsamında beş kişinin haksız yere idam edildiği suçlaması da yer almaktaydı. Musul Meclisi’nde yapılan muhakeme sürecinde bu konular ele alınarak varılan netice yine mazbata ile kayıt altına alındı. 14 Nisan 1846 tarihli mazbataya göre Paşa tarafında idam edilenlerin durumları şöyle idi:

Yunus Alemdar’ın idamı: Eşkîya zümresinden olan bu şahsın meydana getirdiği şekavet olayları yüzünden hayli insan katl ve idam olunmuştu.

³³ C.ADL, 90/5428 (Musul Meclisi’nin 17 Rabiulahir 1262/14 Nisan 1846 tarihli mazbatası. Mühürler: İsmail-Musul Kâimmakamı, Mustafa Şakir-Mahsus Memur, İbrahim-Musul Naibi.. vs.). İstanbul’a gönderilen bir yazıda ahaliden alınan at, eşek, katır, koyun, deve gibi hayvanların da meclis tarafından ayrıca tahkik olunarak buna ilişkin defterin takdim edileceği belirtilmişti. C.DH, 288/14393, Lef-4 (İsmail Paşa ile Şâkir Efendi tarafından takdim edilen 25 Rabiulahir 1262/22 Nisan 1846 tarihli yazı). Fransa’nın Musul Konsolosu tarafından İstanbul’a gönderilen bir yazıda, Şâkir Bey’in haksızlıkları gidereceği yolunda halk arasında beklenti oluşturduğunu, fakat en fazla zulme uğrayan kişi olarak Tüfenkçibaşı Ömer Ağa’dan 250 bin kuruş haksız yere alınmasına rağmen bu konuda olumlu neticenin elde edilemediğini belirterek şahsın devlete sadık ve gayretli biri olduğunu, Babiâli’nin bu meselede dikkatinin çekilmesini arz etmişti. HR. TO. 190/25, Lef-1 (Fransa’nın Musul konsolosu tarafından sefârete yazılan 24 Kânunusani 1947 tarihli yazı). Tahkikat sırasında Ömer Ağa’dan 232.500 kuruş alındığı belirlenmişti. Bu şahıs asi iken Mehmed Paşa’nın valiliği sırasında devlete itaat ederek tüfenkçibaşılığa tayin olunmuştu. Verdiği paraların da bunun bedeli olarak ödendiği akla gelebilir. Konsolosun bu şahsı devletin sadık bendesi olarak takdim etmesi ise ilgi çekici bir hususiyettir.

Kendisi fitne ve fesat tahrikçilerinin önde gelenlerinden idi. Eski valilerden İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa döneminde ortadan kaldırılması için çok çaba gösterilmiş ise de firar ederek valiliği süresince bir daha Musul'a ayak basmamıştı. Şerif Paşa'nın valiliği zamanında yine bazı uygunsuz hareketlere teşebbüs ettiğinden herkesin nefret ettiği biri idi. Mehmed Paşa Musul'a vardığında Yunus Alemdar'ın geçmişteki ve hâli hazırdaki ahvalini dikkate alarak 10 Mart 1845 tarihinde idam edilmesini sağladı. Böylelikle adı geçen şahsın cümle üzerindeki mazarratı bertaraf edildi.

Divane Mehmed'in idamı: Bu şahıs divane meşrep birisi olup çarşıda kendisine takılan bir Arnavut başıbozuk askerini yanındaki Çerkes bıçağıyla yaralamıştır. Her ne kadar yara zararsız sayılacak derecede idiyse de, asker arasında ihtilâle yol açabileceği endişesiyle başkalarına ibret olmak üzere 24 Mart 1845 tarihinde idam edilmişti.

Mehmed b. Abdullah'ın idamı: Şerif Paşa'nın valiliği döneminde bu şahıs kasaphanede Molla Hamo b. Dal adlı kişiyi haksız yere darp etmiş, yaralanan şahıs daha sonra vefat etmiştir. Yapılan muhakeme neticesinde Mehmed b. Hacı Hüseyin, Mehmed b. Hüseyin, Ahmed b. Mehmed ve Mehmed b. Abdullah adlı kişilerin şahitlikleriyle sanığın suçu sübut bulmuştu. Maktulün varislerinin kısas dışında bir yaptırıma rıza göstermemeleri üzerine mahkeme ilamı Şerif Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiş, kısasa müsaade olunduğunu bildiren ferman Paşa'nın ayrılışı sırasında Musul'a ulaşmıştı. Bu karar gereğince Mehmed b. Abdullah 23 Mart 1845 tarihinde kısas olunmuştu.

Hüseyin b. Hasan'ın idamı: Küfür içeren sözler sarf etmesi sebebiyle ulemanın da bulunduğu mahkeme marifetiyle yargılanmış, başka bir Hüseyin b. Hasan, Abdullah b. Cafer ve diğer bazı kimselerin şahitlikleriyle şeriat gereğince katline hükmedildiğinden 14 Ağustos 1845 tarihinde idam edilmişti.

Yezidi Faris'in öldürülmesi: Şeyhan kazası subaşı Sadık Ağa, garazından dolayı kaza Yezidilerinin aşiret beyinin akrabalarından birkaç kişiyi cezalandırmak maksadıyla şikâyet etmiş idi. Bunun üzerine dört kişi hapse konulmuştu. Diğerlerini korkutmak için de aşiret beyinin kethüdası ve kölesi olan Faris adlı kişi 3 Ağustos 1845 tarihinde gece vakti hapishanede haksız yere öldürülmüştü.³⁴

Musul Meclisi mazbatasında sadece Faris'in haksız yere katledildiği ifade olunmaktadır. Diğerleriyle ilgili bu yönde bir tabirin kullanılmaması, öteki cezaların zımnen onaylandığını göstermektedir.

³⁴ C.DH, 288/14393, Lef-3 (Musul Meclisi'nin 17 Rabiulahir 1262/14 Nisan 1846 tarihli mazbatası. Mazbatada mührü olanlar: İsmail-Kâimmakam, Mustafa Şâkir-Mahsus Memur, İbrahim-Naip... vs. azalar).

Mehmed Paşa'nın nihai yargılaması Meclis-i Vâlâ'da gerçekleştirildi. Musul'dan gönderilen belge ve defterler ile Mehmed Paşa'nın divan kâtibi tarafından teslim edilen defterler kapsamlı şekilde incelendi. Bekir Paşa da lüzum hissedildikçe sorguya tabi tutuldu.³⁵ Yapılan incelemelerin sonucunda varılan kanaat 27 Nisan 1846 tarihli mazbata ile Sadâret makamına takdim edildi.

4. Karar

Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan mazbata oldukça kapsamlı olup bütün ithamlar, iddialar, savunmalar ayrıntılı şekilde mütalaa edilmiştir. Mazbata metninde sıklıkla tekrarlara gidilmiş olduğundan konunun daha anlaşılır olmasını sağlamak maksadıyla şu şekilde maddeleştirilmesi uygun görülmüştür:

1. Mehmed Paşa, Musul'a giderken Mardin'e vardığında herhangi bir isyan ortamı olmamasına rağmen önceki yıllarda ortaya çıkan ve isyan sebebiyle 1.000.000 kuruş üzerinden kararlaştırılan nezr maddesini işiterek³⁶ katilleri araştırma bahanesiyle bazı kişileri gözetim altına alıp "bedel-i töhmet" adıyla 180.000 kuruş, Musul'da da eski olaylarda güya rolü olanları araştırarak yine bazı kimselerden 300.000 kuruş kadar tahsil ettirmiştir.

2. Aneze urbanı Bağdat tarafına geçmek üzere Musul civarına vardığında herhangi bir saldırgan filleri olmaması için beri taraftan ordu tertip edip on üç gün kadar mukabele etme ihtimali üzere bölgede ikamet ettirilmiştir. Bu sırada herhangi bir çatışma ve mücadele meydana gelmemesine rağmen ordu tertip bedeli olmak üzere iki bin deve ve on bin koyun alınmıştı. Bunun üzerine bazı aşiret mensupları bir kısım köylere saldırarak köylülerin dağılmasına ve başka yerlere gitmelerine sebebiyet vermiştir. Bu tür köylerdeki ahalinin zararlarına mukabil alınan hayvanlardan beş yüz deve ile bin koyun ahaliye verilmiştir. O dönemde hadise Sadâret makamı tarafından Mehmed Paşa'dan sorulduğunda³⁷ yanlış bilgi vermiş; "Bunların aşiret malı olmadığı, bölgedeki

³⁵ İ.MVL, 77/1498, Lef-2, 7.

³⁶ Olayın aslı şöyle idi: Mardin taraflarında 1841 yılında aşiret ve eşkıya saldırması üzerine Musul Valisi İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa kuvvetli bir askerî harekât yapmış, bazı eşkıya firar etmişti. Bunun üzerine Mardin halkından firarileri memlekete sokmayacaklarına, kendilerini himaye etmeyeceklerine ve geldikleri takdirde valiliğe haber vereceklerine, aksi takdirde hazineye iki bin kese nezir ödeyeceklerine dair senet alınmıştı. İ.MVL, 77/1498, Lef- 3, 6.

³⁷ Aneze aşiretine yapılan muamele o sırada Musul'daki İngiliz konsolosu tarafından Büyükelçi Canning'e iletilmiş o da Babîâlî'yi konu hakkında bilgilendirmişti. Onun devreye girmesi sebebiyle hükümetin konuyu daha hassasiyetle takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda Mısır meselesindeki desteği sebebiyle İngiliz Sefiri Canning'in Bâbîâlî nezdinde büyük nüfuzu vardı ve adeta ona danışılmadan önemli bir icraat yapılmamaktaydı. Geniş bilgi için bk. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara 1988; İrşat Sarılioğlu, *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017. Aneze,

köylerde bulunan ahalinin aşiret eşkıyası tarafından gasp edilen malları olduğu ve sahiplerine teslim edildiği” yolunda cevap yazmıştı. Daha sonra söz konusu varlıkları varidat defterine gelir kaydettirmesi aslında kendisine menfaat sağlama maksadının olduğunu, azledilmesi sebebiyle buna cesaret edemediğini göstermektedir.

3. Bekir Paşa’nın ifadeleri ile Mehmed Paşa’nın takdim ettiği defterlerde kanunsuz yere alınan paraların yazılmış olması, şikâyetle konu olan fiillerin tamamıyla tahakkuk ettiğini ortaya koymaktadır. Defterlerin icmaline bakıldığında on ay zarfında varidat, rüşvet ve diğer şekilde alınan meblağın toplamda 9.500.000 (19.000 kese) kuruştan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mukataalar ve aşâr emsaline uygun olarak eskisi gibi idare edilmiş ise de, vergiye eskisinden ziyade zam ve ilave yapılarak Musul eyaleti ile Mardin’den çeşitli adlar altında toplamda bir milyon kuruştan fazla para alınmıştır. Her ne kadar bu yolsuzluklara gerekçe olarak dairesi halkının fazlalığı ve çok sayıda başıbozuk askeri ile eyalete gitmiş olması gösterilmiş ise de ibraz edilen defterlere nazaran eyaletin normal varidatı masrafları karşılamaya yetecek miktardadır. Bu yüzden rüşvet ve haksızlıkların yapılması kabul olunur şeylerden olmadığı halde böyle hareketlere cüret edilmiştir.

4. Rüşvet alınması ve ölüm cezası verilmesi bütünüyle Tanzimat’a aykırı keyfiyetlerdir. Her ne kadar Musul eyaletinde Tanzimat’ın uygulanmasına henüz başlanmamış ve burası yeni usullerden müstesna tutulan yerler olmuş ise de bu çeşit rüşvet, haksız yere para ve mal alınması, izinsiz nüfus telefî memleketin tamamında yasaktır. Bu suret tebaanın refahı ve memleketlerin mamuriyeti için kararlaştırılmış olup buna dair her tarafa fermanlar gönderildiği gibi Mehmed Paşa’ya da mahsus talimatlar ve tembihnameler gönderilmiş idi. Fakat kendisi buna rağmen tahrip edici hal ve hareketlerden geri durmamıştır. Hususiyle rüşvet alınması her mahalde katiyen yasak olduğundan, yazılanların ve iddiaların sadece bir maddesi vuku bulmuş olsa bile yine suçlu olacaktır.

5. Bu gibi rüşvet almaya cüret edenlerin memur olmaları halinde bundan böyle devletin hiçbir makamında görev verilmemek üzere azli, ihracı ve rütbelerinin geri alınması ve layık olduğu cezanın verilmesi kanunname

eski bir Arap kabilesi olup Suriye-Irak arasında göçebe halinde yaşayan ve sürekli olarak baskın, yol kesme, eşkıyalık gibi olaylarla ön plana çıkan bir aşirettir. Ayrıntılar için bk. Abdülkerim Özaydın, “Aneze”, *DİA*, C. III, 1991, s. 195-196; Zafer Benzer, “19. Asrın Ortalarında Halep-Musul-Bağdat hattında Aneze ve Şammar Aşiretlerinin Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Gelecek*, C. 10, S. 8, 2024, s. 394-404.

gereğidir. Bu durumda Mehmed Paşa hakkında Meclis-i Umumi'de ne şekilde karar verilirse ona göre icabının icra edilmesi uygun bulunmaktadır.

6. Mehmed Paşa ve adamları tarafından haksız yere tahsil edilen paraların sahiplerine iade edilmesi hakkaniyetin gereğidir. Bu noktada Paşa'nın Musul'da olan bakayasından mahsup edilmesi hatıra gelse de bakayanın durumu hakkında layıkıyla bilgi olmadığından, alacaklarının düşük olması halinde ahalinin mağdur olabileceği akla gelmektedir. Bundan dolayı müsadere suretinde olmamak şartıyla³⁸ Mehmed Paşa'nın Balıkesir'deki mal, eşya, nakit ve mücevherlerine mahkeme marifetiyle ve kendisi tarafından görevlendirilecek bir memurun da bulunması kaydıyla mühürlenerek münasip bir mahalde alıkonulması, hak sahiplerine olan borçlar ödendikten sonra kalanların kendisine geri verilmesi uygundur.

7. Mehmed Paşa'nın ikinci önemli kabahati Sultan'ın ruhsatı olmadan idam cezası uygulamasıydı. Bu şekilde Musul'da Aşiretler Ağası Yunus Ağa adlı şahsı hapse attırıp daha sonra gizlice katlettirdiği gibi Mardin'de de yine birkaç kişiyi idam ettirmişti. Mazbatada idam edilenlerin durumlarının mahallinden layıkıyla tahkik edilerek bilahare icabına bakılması gerektiği ifade edilmişti.

Normal şartlarda böyle bir cezanın infaz edilebilmesi için yargılama işlemleri tamamlanmasından sonra mahkemenin kararı merkeze iletilir, orada da ilgili merciler tarafından gerekli tahkikat yapıldıktan sonra Padişah iradesinin çıkması sağlanır ve nihayetinde mahallindeki yetkililere hükmün infaz edilebilmesi için ruhsat verilirdi.³⁹ Mehmed b. Abdullah'a kısas

³⁸ Mazbatada bu noktaya özellikle dikkat çekildiği düşünülmektedir. Zira önceki dönemlerin en fazla tenkit edilen uygulamalarından olan müsaderenin yeniden canlandırıldığı yolunda bir kanaatin oluşmamasına önem verildiği anlaşılmaktadır. Müsadere hk. bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic il-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, C. I-II, TTK, Ankara 1992, s. 308-309; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 295-296; Yasin Arslantaş, *Confiscation by the ruler: a study of the Ottoman practice of Müsadere, 1700s-1839*, London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2017; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri Üzerinde Makaleler - Araştırmalar*, Kardelen Yayınları, Isparta 1999, s. 1-16; Sevgi Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 1, 2008, s. 389-420; Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *OTAM*, S. 19, 2006, s. 219-237; Tuncay Ögün, "Müsâdere", *DİA*, C. XXXII, 2006, s. 67-68.

³⁹ Bir misâl verelim: Selimiye Camii İmam Vekili Mustafa Efendi ile felçli annesini 9 Nisan 1840 tarihinde katleden Yako ve Koştî'nin Edirne'de yapılan muhakemesi sırasında varisleri kısas uygulamasında ısrar etmişlerdi. Buna ilişkin mahkeme ilamını inceleyen Fetvahaneye'nin şeriata ve kanunlara uygunluğuna dair tasdiki sonrasında Meclis-i Vâlâ, infazın icrası için ferman çıkarılması gerektiğine karar vermişti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'in Edirne valisi ile diğer

uygulanması bu usule riayet edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla hukuken bu infazda bir sorun bulunmamaktadır. Buna karşılık diğer şahısların infazı için izin alınmadığı, bu durumun sorun olarak algılandığı ve ayrıntılı incelemenin yapılmasının karara bağlandığı görülmektedir. Ancak sonraki süreçte böyle bir incelemenin yapıldığına, Mehmed Paşa'nın suçlandığına, savunmasının alındığına, cezalandırıldığına veya bu suçlardan beraat ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Çok muhtemeldir ki, başta Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey olmak üzere bölgedeki bey ve ağaların meydana getirdikleri isyanlar sebebiyle mesele unutulmaya terk edilmiştir.

8. Bütün memurlara ibret olmak üzere verilen kararların *Takvim-i Vekayi*'de neşredilmesi faydalı olacaktır.

Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası aynı gün Meclis-i Umumi'de görüşüldü. Alınan kararlar 30 Nisan 1846 tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından onaylandı. Mehmed Paşa hakkında rivayet olunan suçlamaların sübuta erdiğine, rüşvet ve çeşitli adlar altında paralar alınmasının yanı sıra izinsiz adam katlettirmesi ile iki ayrı bakımdan büyük kabahat ve töhmet sahibi olarak cezaya müstahak olduğuna, kanun gereğince bir daha devlet hizmetlerinde görevlendirilmemek üzere vezaret rütbesinin kaldırılarak sıradan insan derecesine tenzil edilmesine, Saruhan Sancağı Valisi Saib Paşa nezareti ve mahkeme marifetiyle mallarına tedbir konulmasına karar verildi.⁴⁰ Manisa'ya sürgün edilen Mehmed Paşa'dan,⁴¹ resmî yazışmalarda artık "Bey" diye söz edilmeye başlandı.⁴²

Bekir Paşa'nın da mirilümera rütbesine⁴³ sahip olmasına rağmen Mehmed Paşa'nın kanunsuz hal ve hareketini hükümete ihbar etmeyip gizlemesi sebebi ile yapılan mezalimlerde suç ortağı olduğu kararına varıldı. Rütbesi geri alınarak ileride yapılacak yeni sorgulamalarda kolaylık olması için Manisa'ya sürülmesi uygun bulundu. Ancak birkaç ay sonra bütün kanunsuzlukları Mehmed Paşa'nın emriyle gerçekleştirdiği ve kendisine yönelik bir suç isnadı bulunmadığı dikkate

yetkililere hitaben gönderilen fermanında kısasın yerine getirilmesi emredilmişti. İ.MVL, 2/36, 3/60; C.ADL, 94/5611 (Evail-i Zilkade 1256 / 25 Aralık 1841-2 Ocak 1842 tarihli hüküm).

⁴⁰ İ.MVL, 77/1498, Lef-12; İ.DH, 121/6158. Karar, 17 Cemaziyelevvel 1262/13 Mayıs 1846 tarihinde ilgililere tebliğ edildi. A.DVN, 15/99. Mehmed Paşa'nın vezaret nişanını Darphane-i Âmire'ye teslim etmesi sağlandı. A.MKT, 42/63.

⁴¹ A. Lütfi, 1328, VIII, s. 99. M. Süreyya, 1996, V, s. 1052'de Mehmed Paşa'nın Cemaziyelahir 1262 (Haziran 1846) tarihinde Manisa'ya sürüldüğü yazılıdır.

⁴² A.DVN, 18/6, Lef-1; İ.MVL, 101/2196, 102/2219; A.MKT, 94/41, 149/8; C.DH, 291/14528; MVL, 9/42, 14/16, 18/28. Kavram kargaşası meydana gelmemesi için yazının tamamında "Mehmed Paşa" ibaresi kullanıldı.

⁴³ Sivillere verilen paşalık rütbesi.

alınarak; işlediği kabahat karşılığında rütbe tenzili ceza bakımından yeterli görüldü ve İstanbul'daki hanesinde ikamet etmesine izin verildi.⁴⁴

Tahkikat ve muhakeme sürecinde Musul kadısı ile şehir kethüdasının da bazı uygunsuz hareketlerde bulunduklarına dair iddialar ve rivayetler söz konusu edilmiş olduğundan bunlar hakkında gerekli incelemeleri yapmak üzere Musul Valisi Tayyar Paşa'ya emirnameler yazıldı.

Mehmed Paşa, rüşvet ve zulüm yapmakla suçlandığından alelacele görevden azledilmiş, Musul'dan da derhal ayrılması emredilmişti. Dolayısıyla muhasebesinin icrası için İstanbul'dan özel bir memur tayin edilmediği gibi teslim-tesellüm işlemi de layıkıyla gerçekleştirilememiş, üstelik Paşa da bütün kayıt defterlerini İstanbul'a yollamıştı. Mal varlığından rüşvet veya haksız yere aldığı paralar tahsil edilip sahiplerine geri verilirken o da kendi alacaklarının peşine düştü. Kendisinin rüşvet aldığı kesin olmakla birlikte alınan paranın miktarı konusunda ciddi anlamda çelişkiler bulunmaktaydı. Çelişkilerin kaynağı şunlardı: Resmî olarak toplanan vergiler ile rüşvet olarak alınanların karışık olması, yasal vergilerin önemli bir kısmının vaktinde toplanamayıp bakaya durumuna düşmesi, Mehmed Paşa ile halef-selef valilere ait kıstü'l-yevm hesaplarının zamanında yapılmamış olması, Şerif Paşa dönemine ait olan bakaya durumundaki hazine alacaklarının tahsili meselesi, Mehmed Paşa'nın hazineye ve sarrafi olan Misak'a olan borçlarının miktarı ve ödettirilmesi... gibi. İstanbul ile Musul arasındaki yazışmalardan her defasında yeni bir problem ortaya çıktığından dolayı Sadâret makamı tarafından iki yıl sonra bile yazılan bir tezkere ile Mehmed Paşa'nın Musul muhasebesinde olan alacakları ile borçlarının tahkik edilmesi emredilmekteydi.⁴⁵

Bu konuda birkaç misal vermekle yetinilecektir: Mehmed Paşa'nın talep ettiği rüşveti ödeyebilmek için ahaliden ve aşiretlerden bazı kimseler İngiliz Konsolosu Rassam'dan takriben 600.000 kuruş borç almışlardı. Rüşvet olarak verilen meblağların geri ödenmesi kararı verilince Mehmed Paşa'nın bakayasından tahsil edilip sahiplerine aktarılacak olan paraların faiziyle birlikte konsolosa ödenmesi hususunda taraflar uzlaştılar. Rassam, gecikme üzerine alacaklarının ödenmesini sefâret aracılığıyla hükümetten talep etti. Talebin gereğinin yapılması 16 Ocak 1849 tarihli Sadâret emirnamesi ile Vali Ali Aşkar Paşa'ya emredildiyse de görevli memur olan Şâkir Bey, tahsil ettiği paraları ilgili yerlere havale etmiş; henüz tahsil edilmeyenlerin de Mehmed Paşa'nın zimmetine mahsuben hazineye teslim olunmasına dair ferman gönderilmişti. Bu

⁴⁴ *Takvim-i Vekayi*, S. 306 (10 Zilkade 1262/30 Ekim 1846), s. 3.

⁴⁵ A.MKT, 143/80 (Sadâret makamından Maliye Nezâreti'ne yazılan 13 Ramazan 1264/13 Ağustos 1848 tarihli yazı).

durum karşısında Aşkar Paşa ne yapması gerektiğini 14 Mart 1849 tarihli yazısı ile merkezden sormakta, dolayısıyla süreç uzayıp gitmekteydi.⁴⁶

Aradan geçen zaman içerisinde Babıâli'nin Mehmed Paşa'ya daha ılımlı davrandığı görülmektedir. Nitekim Nisan 1848'de affedilerek vezirlik rütbesi iade edildi. O da bundan cesaret alarak malî haklarını aramaya başladı. Paşa, görevde bulunduğu dönemdeki kıstü'l-yevm hesabının hakkaniyete uygun şekilde yapılmadığını belirterek Maliye Nezâreti'ne müracaat etti.⁴⁷ Kendisinden sonra vali tayin edilen Hafız Mehmed ve Tayyar paşalar için kıstü'l-yevm hesabı uygulanarak alacaklarından kesilip onlara ödeme yapılmasını emsal olarak gösterdi. Buna göre 1264 senesi gelirlerinden Hafız Paşa'ya 47 günlük, Tayyar Paşa'ya 52 günlük kıstü'l-yevm hissesi ayrılmıştı. Hâlbuki Şerif Paşa ile kendisi arasında böyle bir taksim yapılmamıştı. Maliye Nezâreti, Mehmed Paşa'nın ayrılışı sırasında mahsuplaşma yapılamadığını, bundan ötürü gelir ve giderlerin kemiyet ve keyfiyetinin meçhul kaldığını, masraf ile ilgili bilgilerin İstanbul'a iletilmediğini, ayrıca Musul valilerinin kabiliyet ve idarî becerilerinin mukayese edilemeyeceği yolunda görüş belirtti. Konuyu ele alan Meclis-i Vâlâ, Mehmed Paşa ile Şerif Paşa'nın muhasebelerinin nizamına ve emsaline uygun biçimde tesviye edilmesinin hakkaniyet icabı olduğuna karar verdi. Bunun üzerine yapılan inceleme neticesinde o sırada vefat etmiş olan Şerif Paşa'nın varislerinden 522.000 kuruşun Mehmed Paşa'ya teslim edilmesine karar verildi.⁴⁸

Hükümetin müspet yakalaşımının daha ilgi çekici örneği Mehmed Paşa zamanında Musul'dan toplanması gereken verginin geçmişe yönelik olarak affedilmek suretiyle borcunun hafifletilmesi idi. Şöyle ki, Paşa Maliye Nezâreti'ne müracaat ederek zimmetindeki paraların affını ve kendisine maaş tahsisini talep etmişti. Bu sırada üzerinde 99.770 kuruş zimmeti olduğu belirlenmişti. Bunun üzerine şöyle bir formül bulundu: Tayyar Paşa'nın

⁴⁶ A.MKT, 181/43 (Musul Valisi Ali Aşkar tarafından Sadâret'e yazılan 19 Rabiulahir 1265/14 Mart 1849 tarihli yazı). Konsolos Rassam'ın valilerle yoğun şekilde finansal ilişkiler içerisine girdiği görülmektedir. Nitekim İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa'nın varisleri, babalarının Rassam'dan bir milyon kuruştan fazla alacağı olduğunu iddia ederek paranın tahsili için on yıldan fazla mücadele etmişlerdi. İ.DH, 163/8515; HR.MKT, 19/89; HR.SYS, 2925/94; A.AMD, 27/82, 30/48; A.MKT.NZD, 76/95.

⁴⁷ Kıstü'l-yevm: Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde maaş tahsisi uygulaması olmadığından eyalet için yapılan masraflar halktan iki taksit halinde ruz-ı hızır ve ruz-ı kasım denilen dönemlerde toplanmaktaydı. Dönem ortalarında mülkî veya adlî yöneticinin değişmesi durumunda tahsil edilen paralar gün hesabına göre halef-selef arasında taksim olunmaktaydı. Böylelikle toplanan meblağ günlere bölünerek yevmiye tespiti yapılmak suretiyle herkesin görev yaptığı gün üzerinden alacağı meblağ tespit edilirdi.

⁴⁸ A.MKT.MVL, 12/30 (Meclis-i Vâlâ'nın 4 Safer 1265/30 Aralık 1848 tarihli mazbatası); C.ADL, 78/4673 (13 Recep 1265/4 Haziran 1849).

valiliği döneminde Musul'un vergisinde 500.000 kuruşluk indirim yapılmıştı. Bu indirimin fermanla geriye yürütülmesi halinde Mehmed Paşa da bundan yararlandırılabilir ve zimmeti tamamen kaldırılabilir. Teklif, Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilmişti. Yalnız maaş bağlanması yolundaki talep, açıktan maaş uygulamasının bulunmadığı gerekçesiyle reddedildi. Bununla birlikte en kısa zamanda kendisinin kayırlacağına söz verildi.⁴⁹ Gerçekten de Ekim 1848'de Karesi Kâimmakamlığı'na tayin edildi.⁵⁰ Mart 1853'te bu görevden azledilmiş ise de Kırım Savaşı dolayısıyla Ekim 1853'te Şumnu mevki kumandanlığında görevlendirildi. Mehmed Paşa, 5 Mart 1855 tarihinde Gözleve'de hayatını kaybetti.⁵¹

Sonuç

Giritlize Mehmed Paşa aleyhindeki ilk bilgilerin İstanbul'a ulaştığı sıralarda, Babîlî'nin Musul'da yapılan icraatları memnuniyetle karşıladığı ve kendisinden hoşnut olduğu yolunda bir hava vardı. Buna rağmen çeşitli kanallardan gelen bilgiler üzerine Paşa'nın ve adamlarının rüşvet almış, ahaliye mezalim yapmış olabileceklerine dair şüpheler ortaya çıktı. Bundan dolayı öncelikle rivayet edilen olayların ne kadarının doğru olduğunun gizlice araştırılması sağlandı. Şikâyet konularının herhangi bir garaz ve husumet olmaksızın tamamen hakkaniyet ve hakikat çerçevesinde tetkik ve tahkik edilmesi işi ordu mensuplarına havale edildi. Bu işin civardaki daha kıdemli bir valiye, meselâ Bağdat Valisi Necib Paşa'ya değil de Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'ya havale edilmesi, mülkî memurlara nazaran üst düzey ordu zâbitlarının daha tarafsız bir soruşturma yapabilecekleri yolundaki kanaat ile ilgili olmalıdır.

Babîlî'nin süratle işe müdahale edip gerçeği öğrenmeye çalışması rüşvet ve benzeri yollarla ahalinin rahatsız ve rencide edilmesine karşı gösterilen duyarlılığı ve kararlılığı göstermektedir. Üstelik ilk aşamada gelen bilgilerin,

⁴⁹ İ.MVL, 126/3277, Lef- 1 (Meclis-i Vâlâ'nın 4 Safer 1265/30 Aralık 1848 tarihli mazbatası); A.MKT.MVL, 12/30 (2 Zilkade 1264/30 Eylül 1848 tarihli arz tezkeresi ve 4 Zilkade 1264/2 Ekim 1848 tarihli irade).

⁵⁰ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 375, (25 Cemaziyelevvel 1264/29 Nisan 1848), 393 (2 Zilhicce 1264/30 Ekim 1848).

⁵¹ Mehmed Paşa'nın hastanede vefat ettiği ve şehit olduğu yolunda iki ayrı rivayet bulunmaktadır. A.Lütfi, VIII, s. 99'da Balıklava'da vefat ettiğini yazmaktadır. M. Süreyya, 1996, V, s.1052'de şehit olduğu yazılıdır. Ayrıca bk. Güneş Yağcı-Genç, 2009, s. 285. Mehmed Paşa'nın oğlu Mustafa Rıfat Paşa ile kızı Temenni (?) Hanım'a ait mezar taşlarında babalarının 15 Cemaziyelahir 1271 tarihinde Kırım'ın Gözleve şehrinde Ruslarla yapılan muharebede şehit olduğu kayıtlıdır. Ali Duymaz, "Mezar Taşlarında Birleşen Aile: Giridizâde Mehmet Paşa ve Ailesi", *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi, Bildiriler Kitabı, 2018*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2018, s. 214; Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 274.

iddiaları doğrulayıcı nitelikte bulunması üzerine Mehmed Paşa derhal azledilmiş, yerine tayin edilen valinin gelişini beklemeden süratle Musul'dan ayrılması emredilmişti. Böylelikle daha kapsamlı tahkikatın yapılmasında engelleyici ve yönlendirici rol oynaması ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Ancak kovuşturma ve muhakeme sürecinde aslî failer olan Mehmed Paşa ile Bekir Paşa, olay mahalli olan Musul'da bulunmadıkları gibi asıl delillerin yer aldığı defterler de İstanbul'a gönderilmişti. Bu sebeple Musul Meclisi'ndeki muhakeme işlemi davacılar ve şahitlerin dinlenmesi ile sınırlı kaldı. Meclis-i Vâlâ'daki muhakeme sürecinde ise Mehmed Paşa hazır bulundurulmadı. Buradaki işlemler, Bekir Paşa'nın ifadesi hariç tutulacak olursa, evrak üzerinden yürütülmüş oldu. Bu eksikliklerin davanın hukukiliğini zedeleyici nitelikte olduğu söylenebilir.

Mehmed Paşa'ya verilen cezanın da Ceza Kanunnamesi'ne tam olarak uymadığı görülmektedir. Tanzimat dönemine ait yazışmalarda rüşvetle mücadelenin önemi üzerinde durulmasına rağmen kanunda açıkça ifade edilen "kürek cezasına çarptırılma" müeyyidesinin Meclis-i Vâlâ mazbatasında ve diğer yazışmalarda gündeme getirilmediği görülmektedir. En azından üst düzey yöneticiler için genellikle verilen cezaların tenzil-i rütbe, sürgün ve memuriyetten men ile sınırlı tutulduğu anlaşılmaktadır. Üstelik rütbenin iadesi, sürgün cezasının affı ve memuriyete kabul işlemleri kısa süre sonra gerçekleşebilmekteydi. Nitekim Mehmed Paşa'ya kürek cezası verilmediği gibi azledilmesinin üzerinden üç yıl geçmeden önce rütbesi iade edilmiş, sonra da yeniden devlet hizmetine alınmıştır.

Bu tür istikrarsızlıkların yaptırımların caydırıcılığını olumsuz yönde etkilediği muhakkaktır. Bundan dolayıdır ki, sonraki yıllarda rüşvet ile ilgili suçlar ve tahkikatlar devam edip durdu. Elde edilen tecrübelerin ışığında yeni kanunnameler ve fermanlar ile bir taraftan suçun niteliği netleştirilip yasal boşlukların önlenmesine çalışılırken bir taraftan da cezada caydırıcılık konusunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ancak yine de rüşvetle mücadelede istenen sonuçlara ulaşılması kolay olmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Adliye (C.ADL) 78/4673, 90/5392, 94/5611.

Cevdet Dâhiliye (C.DH) 36/1754, 232/11580, 232/11599, 262/13051, 263/13114, 288/14393, 291/14528.

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT) 19/89;

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS) 2925/94.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO) 190/25

Hatt-ı Hümayûn (HAT) 446/22291, 461/22617-B.

İrade Dâhiliye (İ.DH) 84/4237, 98/4905, 100/5050, 103/5207, 121/6158, 131/6733, 163/8515.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL). 2/36, 3/60, 72/1364, 72/1371, 77/1498, 101/2196, 102/2219, 126/3277, 139/3842.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 9/42, 14/16, 18/28.

Sadâret Âmedî Kalemi (A.AMD) 27/82, 30/48.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi – Mühimme (A.DVN.MHM) 1/27, 2/37, 3/46.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi (A.DVN) 15/99, 18/6.

Sadâret Mektubî Kalemi – Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL) 12/30

Sadâret Mektubî Kalemi – Nezâretler (A.MKT.NZD) 76/95.

Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) 15/30, , 42/63, 94/41, 143/80, 149/8, 181/43

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Lütüfî. (1328). *Tarih-i Lütüfî*, C. VIII, nâşir: Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası Yayınları, İstanbul.

Akman, E. (2021). *Kolektif Bilincin Dinsel Referansları, Osmanlı Devleti'nde Toplum Düzeni Kasem-Nezir-Kefalet*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Akyılmaz, S. G. (2008). “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 1, 2008, s. 389-420.

Arsıantaş, Y. (2017). *Confiscation by the ruler: a study of the Ottoman practice of Müsadere, 1700s-1839*, London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London.

Benzer, Z. (2024). “19. Asrın Ortalarında Halep – Musul – Bağdat hattında Aneze ve Şammar Aşiretlerinin Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Gelecek*, C. 10, S. 8, s. 394-404.

Berk, S. (2006). *Zeytinburnu'nun Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, TTK, Ankara.

Çetin, C. (2015). “Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, s. 287-310.

- Duymaz, A. (2018). “Mezar Taşlarında Birleşen Aile: Giridîzâde Mehmet Paşa ve Ailesi”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi, Bildiriler Kitabı, 2018*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, s. 213-218.
- Güneş Yağcı, Z.-Genç, S. (2009). “XIX. Yüzyılda Balıkesirli Bir Paşa: Giridîzâde Mehmed Paşa ve Serveti”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 6, s. 283-293.
- Hourani, A. (1968). “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago and London, s. 41-68.
- Karataş, M. (2006). “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsâdere Uygulamaları”, *OTAM*, S. 19, s. 219-237.
- Kayar, M. M. (2020). *Governance and Social Control in the Ottoman Empire: Nezr*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara.
- Keklik, E. (2021). “Akif Paşa’nın Yargılanması: Tanzimat’ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?”, *DTCF Dergisi*, C. 61, S. 2, s. 747-773.
- Keleş, E. (2005). “Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, s. 259-280.
- Kırlı, C. (2015). *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*, 6 C., haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). *Netayic ül-Vukuat*, sad.: Neşet Çağatay, C. I-II, TTK, Ankara.
- Öğün, T. (2006). “Müsâdere”, *DİA*, C. XXXII, s. 67-68.
- Özaydın, A. (1991). “Aneze”, *DİA*, C. III, s. 195-196.
- Poole, S. L. (1988). *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara.
- Sarılioğlu, İ. (2017). *Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Saydam, A. (1996). “Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi”, *Toplumsal Tarih*, S. 34, 1996, s. 51-57.

- Saydam, A. (2020). “Edirne’de Tanzimat’ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa’nın Muhakemesi”, *History Studies*, C. 12, S. 5, s. 2557-2576.
- Saydam, A. (2021). “Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele : Âkif Paşa’nın Muhakemesi”, *History Studies*, C. 13, S. 1, s. 165-185.
- Saydam, A. (2023). “Düvel-i Muazzama’nın Müdahalesi Altında Eyalet Yönetmek”, *OTAM*, S. 54, s. 153-192.
- Sonyel, S. R. (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleten*, S. 213, s. 359-370.
- Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Takvim-i Vekâyi*.
- Tamdoğan, I. (2006). “Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurovası’nda Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler”, çev. Deniz Kucur, *Kebikeç*, S. 21, s. 135-146.
- Tok, Ö. (2008). “XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama”, *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*, C. 1, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, s. 203-214.
- Ünal, M. A. (1999). *Osmanlı Devri Üzerinde Makaleler - Araştırmalar*, Kardelen Yayınları, Isparta.
- Yazıcı Karsandık, Ö. (2022). “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvet ve Yolsuzluk: Diyarbakır Meclis Üyesi Hacı Şeyh Ağa’nın Davası”, *Asia Minor Studies*, C. 10, S. 1, s. 42-53.
- Yılmazçelik, İ. (2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara.